
Evolució dels usos i cobertes del sòl a la conca baixa del riu Foix (segles XVIII-XX)

David Serrano¹
i Valerià Paül²

*1. Servei Científicotècnic de Gestió i Evolució del Paisatge
Universitat de Barcelona*

*2. Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica
Regional. Universitat de Barcelona*

Resum

Els estudis de caire geohistòric permeten apropar-se de manera globalitzadora a la realitat d'un territori. Aquest interès augmenta si ens referim a espais protegits, ja que la gestió actual d'aquests indrets passa necessàriament per conèixer i comprendre la passada. En el cas de la conca baixa del riu Foix mostrem, a partir de la sistematització de diversos documents cadastrals i històrics, les diferents mutacions esdevingudes des de principi del segle XVIII fins a mitjan segle XX. Els resultats obtinguts adverteixen canvis constants pel que fa als usos i les cobertes del sòl, però també pel que fa a tot el complex d'interrelacions derivades.

Paraules clau

Cadastre, amillaraments, usos i cobertes del sòl, geohistòria, Foix

Resumen

Evolución de los usos y cubiertas del suelo en la cuenca baja del río Foix (siglos XVIII-XX)

Los estudios de tipo geohistórico permiten acercarse de manera globalizante a la realidad de un territorio. Su interés aumenta si nos referimos a espacios protegidos, ya que la gestión actual de estos territorios pasa necesariamente por el conocimiento y la comprensión de la pasada. En el caso de la cuenca baja del río Foix mostramos, a partir de la sistematización de diversos documentos catastrales e históricos, las diferentes mutaciones acaecidas desde principios del siglo XVIII hasta mediados del siglo XX. Los resultados obtenidos advierten cambios constantes en usos y cubiertas del suelo, pero también en todo el complejo de interrelaciones derivadas.

Palabras clave

Catastro, amillaramientos, usos y cubiertas del suelo, geohistoria, Foix

Abstract

Evolution of land uses and occupation in the lower Foix river basin (18th-20th centuries)

Geohistorical studies allow us to make a global approach to the reality of a territory. The interest is greater if we are dealing with protected spaces, since the management of those places now must include knowledge and understanding of their past. In the case of the lower Foix river basin, we show, from a systematisation of different land registers and historical documents, the different mutations that occurred from the beginning of the 18th century to the middle of the 20th. The results obtained show constant changes in land uses and occupation, but also in the whole complex of interrelations derived.

Keywords

Land register, cadastre, land uses and occupation, geohistory, Foix

Introducció

Qualsevol concepció que es vulgui tenir d'un espai determinat ha d'emmarcar-se en un temps i un espai concrets. En l'àmbit de la gestió d'espais protegits els aspectes territorials acostumen a trobar-se considerats de manera eficaç; no passa el mateix amb els de caràcter temporal. Des de la perspectiva geohistòrica, tanmateix, hom pot acostar-se a la globalitat d'un espai de manera seqüencial, tot fent atenció als esquemes de funcionament i als actors que han promogut aquestes determinades pautes.

En el cas concret del Parc del Foix són dos els aspectes que ens motiven de manera especial a realitzar aquest estudi. D'una banda, volem deixar palès que un espai on en l'actualitat els processos de tipus *natural* són de caràcter general, en un passat recent la tònica era presa per processos d'origen antròpic. D'una altra banda, volem reiterar la necessitat de considerar els espais protegits dins de diversos contextos escalars i defugir idees de gestió que consideren els àmbits protegits des d'una òptica «insular». A tal efecte hem estès el nostre estudi als tres municipis del tram inferior de la conca del riu Foix, bo i abastant l'àmbit territorial que, malgrat no trobar-se dins els límits del Parc, exerceix una major influència sobre aquest.

En les línies següents justifiquem la nostra proposta, i presentem els resultats obtinguts i les metodologies emprades. Cloem l'exercici amb unes breus reflexions sobre la necessitat de realitzar estudis de tipus retrospectiu en la gestió d'espais protegits.

Àmbit d'estudi

El present exercici abasta els tres municipis articulats per la conca baixa del riu Foix: Castellet i la Gornal, Cubelles i Santa Margarida i els Monjos (vegeu fig. 1), en un lapse

Figura 1

temporal que comprèn més de 200 anys, des del 1717 fins al 1955. Aquesta doble elecció no ha estat pas fortuïta, sinó que respon a dues motivacions força interessants: en el sector inferior de la conca del Foix (per motius de relleu, infraestructura i proximitat al litoral) s'ha esdevingut una transformació ambiental i fisiognòmica notable; durant el període cronològic estudiat es produeixen grans transformacions socioambientals causades per canvis econòmics, demogràfics i socials de gran rellevància. Reservem per a un posterior treball l'estudi de les transformacions esdevingudes des de mitjan segle xx fins a l'actualitat, ja que el volum d'informació disponible i la complexitat i importància d'aquesta així ho demanen.

Fonts de documentació i metodologia de treball

La metodologia seguida s'ha basat en el buidatge i sistematització de diferents fonts cadastrals i estadístiques i la seva complementació amb obres d'època de tipus qualitatiu, com els qüestionaris de Francisco de Zamora (segle XVIII) o el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz (segle XIX). Les fonts d'informació de caràcter quantitatiu que hem emprat han estat: el cadastre del 1717, també conegut com a cadastre de Patiño, publicat per Giralt (1950) i referent a l'antiga vegueria de Vilafranca; els primers amillaraments realitzats a Espanya (segle XIX) i el cens agrari de mitjan segle XX. Cal remarcar que malgrat l'interès d'aquestes fonts, la seva bondat és desigual.

El cadastre de Patiño i els amillaraments,¹ en tant que són documents d'hisenda amb funcions gravadores i fiscalitzadores, eren objecte de frau per part del contribuent, que intentava alterar superfícies i tipologies de conreu en benefici propi. A propòsit dels amillaraments, Muro, Nadal i Urteaga (1996: 79) assenyalen que eren «objecte d'una contínua negociació entre els propietaris, els poders locals i l'Administració tributària», «un expedient elemental i de baix cost per repartir la contribució territorial», és a dir, «un procediment fiscal confús i injust». L'habitual ocultació es trobava facilitada pel desconeixement de les superfícies *reals* municipals per part de l'Administració, així com per la feblesa de l'aparell estatal i el caciquisme que afectà el món rural català durant bona part del XIX. Consideracions similars poden aplicar-se a l'exercici de Patiño, anterior en el temps i executat en plena decadència social i econòmica. És d'interès fer notar que ambdues fiscalitzacions expressen mesures superficials en nomenclatura local (jornals), que han de convertir-se posteriorment al sistema mètric decimal (amb el qual no sempre guarden correspondència matemàtica). A tal efecte hem utilitzat el clàssic manual de Llensà de Galcén (1951); pel que fa a la delimitació municipal ens hem regit per l'estudi evolutiu de Burgueño i Lasso (2003) sobre municipalitats a Catalunya. Respecte a les alteracions areals derivades de la construcció del pantà de

1. Els amillaraments poden consultar-se en règim restringit a la secció d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Per a Castellet i la Gornal i Cubelles l'amillarament escriturat data del 1852, mentre que per a Santa Margarida i els Monjos és d'un any abans.

2. El sumatori de l'amillarament dona en conversió directa 2.362,04 ha.

3. El sumatori de l'amillarament dona en conversió directa 1.158,3 ha.

Foix i de la inundació del sector afectat, simplement indicarem que la presa es comença a construir l'any 1910, encara que no és fins al 1936 que es realitza el recreixement enguany en vigor.

Malgrat les múltiples mancances que puguin sorgir de l'ús de documentació antiga, considerem necessari reiterar la seva utilitat i, al mateix temps, l'interès geohistòric. Nombrosos exercicis realitzats per diversos autors i fins i tot per nosaltres mateixos (GIMÉNEZ, 1997; SANS I DE HARO, 2000; NADAL I URTEAGA, 2001; PAÛL I SERRANO, 2004) parteixen de limitacions similars, i malgrat això obtenen conclusions vàlides. En realitat, tal i com fa notar Giral, l'interès d'aquests atestats no rau tant en l'obtenció de dades exactes –valors que ja s'han demostrat defectuosos– sinó en l'apreciació de tendències.

Resultats

Els resultats obtinguts apareixen representats en les taules 1, 2 i 3 i cartografiats en les figures 2, 3 i 4, on mostrem els usos i cobertes del sòl dels tres municipis estudiats.

La classe predominant a principi del segle XVIII és el cereal, amb valors entorn a un quart de la superfície municipal; aquesta ocupació descendeix de manera notable a mitjan segle XIX en benefici de la vinya, per tornar a incrementar-se un segle més tard. Resulta d'especial menció l'escassa superfície ocupada per oliverars, malgrat que s'escapen d'aquesta comptabilitat, tanmateix, aquells arbres plantats en marges de camps i camins. El garrofer únicament es fa notar el 1851 a Cubelles (amb ocupació de prop del 6%, respecte al total municipal) i molt especial-

Taula 1. Usos i cobertes del sòl l'any 1717.

1717	Castellet i la Gornal			Cubelles			Sta. Margarida i els Monjos		
	jornals	ha	%	jornals	ha	%	jornals	ha	%
Cereals	754,5	258,21	24,98	101	49,45	26,12	437	213,98	39,37
Vinyes	120	41,07	3,97	86,5	42,35	22,37	72	35,25	6,49
Oliveres	25	8,56	0,83	4	1,96	1,03	10	4,90	0,90
Regadiu	8,37	2,86	0,28	1,12	0,55	0,29	1	0,49	0,09
Bosc	106	36,28	3,51	0	0,00	0,00	200	97,93	18,02
Erm	6	2,05	0,20	24	11,75	6,21	32	15,67	2,88
Muntanya	2000	684,45	66,23	170	83,24	43,97	358	175,29	32,25
Total	3.019,87	1.033,48	100	386,62	189,31	100	1.110	543,51	100

Taula 2. Usos i cobertes del sòl els anys 1851-52.

1851-52	Castellet i la Gornal			Cubelles			Santa Margarida i els Monjos		
	jornals	ha	%	jornals	ha	%	jornals	ha	%
Regadiu	23	26,86	1,13	2	1,56	0,13	32	17,02	1,39
Cereals	700	256,84	10,85	351	173,03	14,69	577	285,59	23,23
Vinya	2.065	723,98	30,58	972	476,92	40,49	1.097	539,74	44,21
Arç blanc	176	63,74	2,69	—	—	—	—	—	—
Oliveres	218	75,12	3,17	45	22,74	1,93	4	2,67	0,22
Garrofers	—	—	—	142	70,60	5,99	—	—	—
Bosc	1.048	368,49	15,56	—	—	—	676 ¹	332,75	27,25
Bosc amb alzines	—	—	—	—	—	—	25	12,88	1,05
Bosc per construcció	—	—	—	—	—	—	156	77,00	6,31
Bosc de gavella	—	—	—	—	—	—	495	242,87	19,89
Erm	2.151	742,11	31,35	883	433,03	36,76	91	45,07	3,69
Roques	305	110,37	4,66	—	—	—	—	—	—
Total	6.895	2.367,51²	100	2.365	117,88³	100	—	1.220,83	100

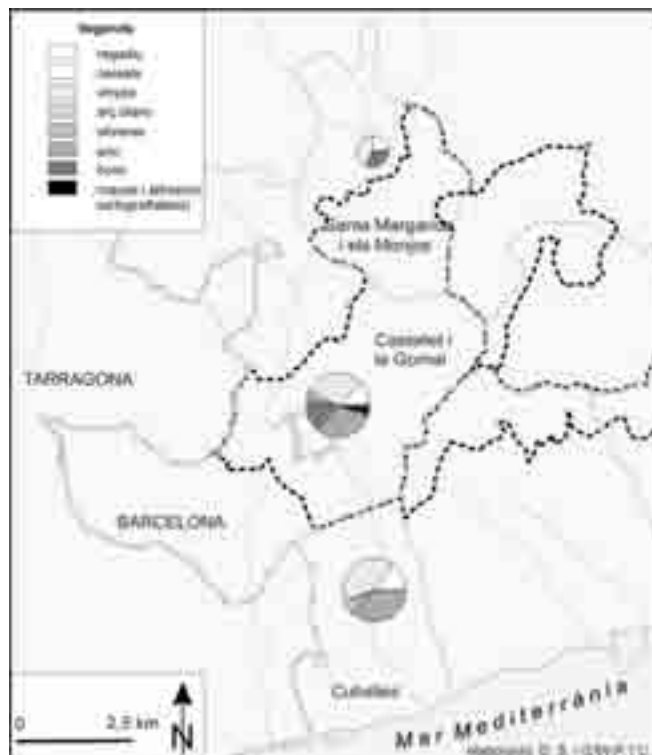
Taula 3. Usos i cobertes del sòl l'any 1955.

1955	Castellet i la Gornal		Cubelles		Santa Margarida i els Monjos	
	ha	%	ha	%	ha	%
Hortalisses	15	0,68	20	2,38	35	3,29
Cereals	1.149	52,32	275	32,74	549	51,60
Vinya	619	28,18	216	25,71	423	39,76
Fruiters de regadiu	49	2,23	52	6,19	—	—
Fruiters de secà	56	2,55	19	2,26	19	1,79
Oliveres	147	6,70	27	3,21	38	3,57
Garrofers	161	7,33	231	27,50	—	—
Total	2.196	100	840	100	1.064	100
Arbres de ribera	2	0,088	—	—	9	1,62
Pinedes	655	28,70	115	24,16	142	25,50
Rouredes/alzinars	20	0,88	—	—	1	0,18
Màquia	1.379	60,43	307	64,50	264	47,40
Erm	166	7,27	54	11,35	141	25,31
Total	2.222	97,37	476	100	557	100

Figura 2

Figura 3

ment el 1955 (gairebé el 28% a Cubelles i poc més del 7% a Castellet). La superfície ocupada per massa arbòria destaca per la seva migradesa, i al mateix temps variabilitat temporal. A l'inici del període d'estudi el bosc sembla trobar-se infravalorat (GIRALT, 1950), o almenys poc tipificat: de fet si s'agrupen les categories «bosc» i «muntanya» s'obté una idea aproximada de la superfície ocupada per forests, que s'incrementa si es consideren també els «erms» (que bé podrien intentar designar «terrenys incultes destinats a pastura»). A mitjan segle XIX el municipi amb major vocació forestal continua sent Santa Margari-

Figura 4

da, si bé és possible que qualitativament s'hagués de considerar més un caràcter arbustiu que no pas arbori —el bosc de gavella era destinat a la producció de carbonet, i bé podria assimilar-se a una màquia ben desenvolupada. El 1955 l'increment més gran, però, es fa palès a Castellet i la Gornal, tant pel que fa a pinedes (gairebé el 29%) i alzinars (0,9%) com pel que ateny a formacions arbustives (60,43%).

Discussió: a tall de conclusions

La sistematització realitzada, malgrat les múltiples mancances de la documentació original, ens ha permès evidenciar la mutabilitat de la conca baixa del riu Foix a través del temps.

El 1717 Patiño reporta la contrada amb una clara vocació cerealista. Els estudis de Giralt (1950; 1968) confirmen aquest mateix fet per tot el Penedès que, en efecte, al segle XVIII era considerat un país blader. No serà fins a mitjan segle que l'expansió econòmica porti les vinyes de la costa terra endins, i ocupin conreus cerealístics, pastures i formacions forestals. De fet, l'any 1789 Manuel Barba, informant del funcionari Francisco de Zamora, adverteix que al corregiment de Vilafranca «hi ha molts menys boscos que els que hi havia fa 50 anys perquè s'ha reduït a conreu molts dels actuals» (SABATÉ, 1991: 52), i afegeix «l'estat de l'agricultura és bo, només que les moltes vinyes que s'han plantat han deteriorat les terres de conreu i aquest és el motiu de la manca de gra; aquí són pocs els ramats que es crien per falta de pastures, i si hi hagués menys vinya hi hauria més gra i més ramats» (SABATÉ, 1991: 41). En realitat tot aquest procés d'implantació de la vinya va veure's afavorit pel popular contracte de rabassa morta, pel qual els pagesos prenen la terra en pactes per a tota la vida. Segons Moreno (1997), aquesta va ser l'eina idònia

per motivar la pagesia en una tasca tan difícil que, malgrat provocar a mig termini que el país hagués d'importar cereals, a la llarga va reportar beneficis econòmics.

L'expansió de la vinya al segle XIX ha estat ben estudiada per diversos autors, i acostuma a convergir en les plagues de les vinyes velles de la costa i la caiguda del mercat controlat per França com a conseqüència de la filloxera, com a diferents motivadors de la preponderància de vinyes (GIRALT, 1968; COLOMÉ, 1990; COLOMÉ I VALLS, 1994). A mitjan segle XIX, Pascual Madoz assenyala el conreu de vinya, o en el seu defecte la producció de vi, en tots els municipis estudiats, per bé que mai no apareix com a dedicació totalitària ni discriminatòria d'altres conreus. De fet, a Gallifa i Rocacrespa (que avui formen part del terme de Cubelles) «el terreny participa de muntanyam i de plana, el primer és cobert de pins, alzines, mata baixa, plantes aromàtiques, arbres fruiters i vinya; i al segon es conreen cereals, cànem, llegums, patates i hortalisses». És possible fins i tot que en alguns indrets el cereal tingués encara un paper important, almenys qualitativament, com a Santa Margarida i els Monjos on la producció era de «blat de distinta classe, ordi, llegums i vi», o a Bleda (en l'actualitat incorporat a Santa Margarida i els Monjos) on «es donen tota classe de grans i oli, vi i cànem». En qualsevol cas la superfície conreada, malgrat ser extensa, no va ser mai totalment bona i es reserven els indrets més costeruts per a vocació forestal (encara que no necessàriament arbòria). A Cubelles, per exemple, Madoz indica que «el terreny és costerut per la banda nord... les muntanyes apareixen poblades de pins, sureres [entenem alzines], garrofers, oliveres, mata baixa...» fins i tot s'indica que «a l'oest hi ha un prat en terreny pantanós», és a dir, en un indret poc salubre no dessecat i no conreat.

Les diverses plagues que abatiren la vinya al final del segle XIX –particularment la filloxera–, el cansament del mercat interior i les irregularitats del comerç amb Amèrica, desplomaren el conreu de la vinya a final de segle. No obstant això els indrets més aptes es replantaren amb nous ceps resistents a la filloxera. Aquests no sols es localitzaren de manera puntual sinó que a més provocaren conflictes en l'estructura social de nombroses poblacions, tal com s'ha demostrat precisament en el cas de Santa Margarida (CARMONA I SIMPSON, 1999). A Cubelles el conreu del garrofer va incrementar-se de manera important, entre altres motius per la facilitat del seu conreu, la pràctica absència de requeriments agrícoles i la bonança del clima. A mitjan segle XX el profit d'aquest conreu va maximitzar-se encara més, apareixent fins i tot a Castellet; la mancança econòmica de la postguerra no en devia resultar aliena. L'augment de superfícies declarades com a cereal i fruiters (ametllers) ve a ratificar aquesta tendència, ja sigui per a la panificació, ja per a l'autoconsum. És també en aquest darrer període quan s'enregistra un increment de les masses de forests, en bona part derivades de l'evolució vegetal d'erms, la reducció de la cabana ramadera i, evidentment, el progressiu canvi d'activitats econòmiques i pautes migratòries. És interessant fer notar l'elevada superfície ocupada per formacions herbàcies i arbustives, que fàcilment duplica la de vocació arbòria.

A tall de conclusió volem cloure les nostres aportacions amb una breu reflexió sobre la conveniència dels estudis de caràcter retrospectiu. En un espai protegit com el Parc del Foix on, en efecte, dominen els elements de caràcter

natural, no podem caure en l'error de pensar que sempre ha estat així. El territori rares vegades roman immutable, bo i mostrant les diferents activitats que els seus pobladors hi han realitzat; possiblement una de les millors maneres de testimoniar aquesta evidència sigui a través dels usos i cobertes del sòl. L'ocupació del sòl certament permet esbrinar les diferents activitats i els diferents processos esdevinguts al llarg del temps, a partir dels quals fàcilment poden entendre's processos i configuracions actuals. Som de l'opinió, per tant, que qualsevol treball de tipus ambiental hauria d'assentar-se sobre un exercici de tipus retrospectiu, ja que només si es coneix el passat és possible entendre el present d'un territori.

Referències bibliogràfiques

- BURGUEÑO, J.; LASSO, F. (2003). *Història del mapa municipal de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CARMONA, J.; SIMPSON, J. (1999). «A l'entorn de la qüestió agrària catalana: el contracte de rabassa morta i els canvis en la viticultura, 1890-1929». *Recerques*, 38, pàg. 105-124.
- COLOMÉ, J. (1990). «Les formes d'accés a la terra a la comarca de l'Alt Penedès durant el segle XIX: el contracte de rabassa morta i l'expansió vitivinícola». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 8, pàg. 123-143.
- COLOMÉ, J.; VALLS, F. (1994). «La vitivinicultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a una reflexió». *Recerques*, núm. 30, pàg. 47-68.
- GIMÉNEZ, I. (1979). «Geografía histórica de los cambios de uso del suelo en los municipios de Vilassar de Mar y Premià de Mar (Maresme)». *Dinámica litoral-interior*. Santiago de Compostella: Universidade de Santiago. Vol. 2, pàg. 1.033-1.042.
- GIRALT, E. (1950). «Evolució de l'agricultura al Penedès». *Actas y comunicaciones de la Iª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*. Martorell: Igualada Bas. Pàg. 166-176.
- GIRALT, E. (1968). «Penedès i Garraf». Solé, L. (Dir.). *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos. Vol. III, pàg. 289-327.
- LENSÁ DE GARCÉN, S. (1951). *Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña*. Barcelona: Cámara Oficial Sindical Agraria de Barcelona.
- MADOZ, P. (1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Almadralejo: Biblioteca Santa Ana. 15 vol.
- MORENO, B. (1997). «Del cereal a la vinya. El contracte de rabassa morta a l'Alt Penedès del segle XVIII». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 11, pàg. 37-56.
- MURO, J.; NADAL, F.; URTEAGA, J.L. (1996). *Geografía, estadística y catastro en España 1856-1870*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- NADAL, F.; URTEAGA, F. (2001). «Un plànol d'usos del sòl del municipi de Tordera de mitjan segle XIX». *III Trobada d'Estudiosos del Montnegre i Corredor*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Pàg. 137-142.
- PAÜL, V.; SERRANO, D. (2004). «El paisatge garrafenc del XIX. Aportacions a partir del buidatge dels amillaments de mitjan segle». *IV Trobada d'Estudiosos del Garraf*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Pàg. 201-208.

SABATÉ, A. (1991). *El corregiment i partit de Vilafranca del Penedès a l'últim terç del segle XVIII. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora de Manuel Barba i Roca*. Vilafranca del Penedès: Edicions del Museu de Vilafranca.

SANS, J.; HARO, A. DE (2000). «El plànol parcel·lari de Sant Boi de Llobregat del 1861 i els usos del sòl agrícola. Un estudi aproximatiu». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 49, pàg. 129-143.